

Aleksander Smolar

*Tabu és ártatlanság**

Sokat írnak mostanában a zsidókról, aránytalanul sokat ahhoz képest, amilyen mértékben jelen vannak a mai Lengyelországban. Antiszemitizmusról beszélnek zsidók nélkül, nemrég pedig valaki filoszemitizmusról írt zsidók nélkül. A zsidókérdés mindenesetre zsidók nélkül is létezik.

A legutóbbi időkig, évtizedeken át, igyekeztek módszeresen kipusztítani a zsidókat a lengyel emlékezetből. Eltűntek Lengyelország történetéből és tájaiból; eltűntek az útikönyvekből és a háború történetét feldolgozó munkákból (mint az áldozatok külön csoportja). Jelentős helyet foglalnak el azonban a nemzeti tudatban. Jelen voltak a hatalomról és a kommunizmusról, a háborúról és a háború előtti korszakról folytatott beszélgetésekben, jelen voltak az idegbeteg fantazmagóriákban és a racionális vitákban. A nyilvánosság hallgatása egyre nyomasztóbb lett. A fiatalok úgy érezték: ez gyakran erkölcsi és intellektuális botrány.

A nemzeti múlt nehéz ügyeivel csak hideg feggel lehet elszámolni. Távolságtartást igényel-

nek. Sokszor ki kell várni, amíg szóhoz jut az új nemzedék, amelyet nem terhel a rossz emlékü eseményekben való részvétel, így elfogultság nélkül képes felmérni az örökül kapott múltat. A múlt, amelyet nem lehet kirekeszteni, nyomasztó, de az új nemzedéket személyes felelősség már nem terheli érte.

A lengyelek és a zsidók viszonyáról szeretnék írni, a háború alatt és a háború után történekről, meggyőződéseim, hogy eljött a nyugodt viták és az igazságkeresés ideje, már nincs szükségünk a nemzeti szellemet nyugtató szerekre.

A lengyelek legfőbb érve az antiszemitizmus vádja ellen a nemzeti és vallási tolerancia régi hagyományaira való hivatkozás. Valóban, évszázadokon át, még a reformáció és az ellenreformáció korában is menedéket találtak Lengyelországban a másutt üldözött zsidók. Így jött létre nagy koncentrációjuk a Nemesi Köztársaság földjén. A lengyelek azonban hajlamosak megfeledkezni arról, hogy ez már meglehetősen régi história. Lengyelországban épp akkor romlik a zsidók helyzete, amikor Nyugat-Európában győzedelmeskednek a vallási türelem eszméi, és a zsidók teljes jogú állam-

*A cikk - fordító megnevezése nélkül - a *Máshonnan Beszélő* 7-es számában [szerk: Kenedi János és Kis János] jelent meg először 1988-ban. Közlésére engedélyt a fordítótól, Pálfalvi Lajostól kaptunk.

Utcai árus Varsóban a század elején

polgárokká válnak. Alapvető jelentőségű folyamat az ország hanyatlása és ezzel egy időben a katolikus egyház – mint a nemzeti egység hordozója – szerepének erősödése. Ez a folyamat bonyolította a más hitűekhez való viszonyt.

A zsidók Lengyelország történetében mindenekelőtt az antiszemitizmus folytonos erősödését látják. Valóban, a múlt század végétől kezdve a hagyományos, főként vallási alapú antiszemitizmusra új formák rakódnak, melyek a gazdasági érdekre, a társadalom szerkezeti változásaira és a modern nacionalizmus születésére vezethetők vissza. A lengyel-zsidó viszony kiéleződése egy időben zajlik az ország függetlenségének helyreállításával, a harmincas években pedig, különösen az évtized

második felében, e viszony kritikussá válik. Rohamosan terjednek a zsidókkal ellenséges ideológiák, gyakoribbá válnak az antiszemita kilengések és a diszkriminációs jelenségek a gazdaságban, a felsőoktatásban és a szabad foglalkozásokban. Itt is, ott is zsidótörvényeket készítenek elő. Az a nézet, hogy a zsidóknak nem Lengyelországban van a helyük, egyre szélesebb körben – még a jobboldaltól távol álló politikai csoportok elitjében is – népszerűsége számíthat.

Ezek tények, de a zsidók figyelmen kívül hagyják, hogy viszontagságaik a nyomor ördögi körébe zárt, függetlenségét és egységét csak hosszú idő után visszanyert ország problémáinak sorába illeszkednek, melyeknek egyaránt estek áldozatul lengyelek, zsidók és más kisebbségek. Bár az antiszemitizmus Lengyelországban egyre brutálisabb formát öltött, ez a korabeli Európa általános tendenciáit, a demokratikus és a liberális értékek elleni lázadást fejezte ki; más közép-kelet-európai országokban sem volt jobb – sőt helyenként rosszabb volt – a zsidók helyzete, mint Lengyelországban.

Ha tehát a háború alatt a lengyelek és a zsidók viszonya különlegesen alakul, nyomasztva a zsidók közös emlékezetét, és elősegítve a világszerte elterjedt sztereotípiák kialakulását, a jelenség magyarázatához a múlt nem elegendő.

A háború

Hihetetlenül nehéz vállalkozás véleményt alkotni a háború alatti lengyel-zsidó viszony alakulásáról. Ami engem illet, mindenesetre minél többet olvasok róla, annál kevesebbet tudok, és annál bizonytalanabb vagyok. Nem áll szándékomban sem megírni, sem értékelni azt, ami a német megszállás alatt történt. Semmiképpen sem akarok belebonyolódni a megmenetettek vagy elárultak és meggyilkoltak mennyiségi adatai körüli vitába.¹ A lengyelországi meg-

szállás sajátosságainak problémája foglalkoztat, hatása a két fél viszonyára, és az, miért alakulhatott ki a múltból az a két drámaián különböző képzet, amelyet a lengyelek és a zsidók emlékezete őriz.

A zsidók sorsát és a lengyelek ebben való szerepét érintő reflexiókat egy alapvető kijelentéssel kell kezdenem, melyet, gondolom, senki sem fog nyíltan kétségbe vonni: nem volt semmi esély annak a Hitler által kiírtásra ítélt hárommillió lengyelországi és hárommillió más országbeli zsidónak a megmentésére, akik a megszállt Lengyelország területén pusztultak el. Igaza van Norman Daviesnek, mikor azt írja, hogy ebből a szempontból „a keresztények és a zsidók közti ellentétnek, amely Lengyelországban kétségkívül létezett, nem volt jelentősége”.² Ha más a lengyel társadalom magatartása, lehet, hogy ötvenezerrel több vagy ugyanennyivel kevesebb zsidó menekült volna meg. Ez sok és mégis fájdalmasan kevés. Egyesek elkerülhették a halált, de a népnek el kellett pusztulnia. Csak a szövetségesek voltak abban a helyzetben, hogy hatni tudjanak az eseményekre, amennyiben valóban átlátják a helyzetet, és kinyilvánítják akarataikat a zsidók megmentésére, tekintet nélkül a vállalkozással együtt járó áldozatokra, és képesek a cselekvésre. Nem is annyira a tudás, mint inkább a képzet, az akarat és a cselekvőképesség hiányzott.

A lengyelek és a zsidók vitája a háború alatt történeletről valójában nem érinti a nép sorsát. Erkölcsileg minősíti ugyan a lengyel társadalom magatartását a népiertással szemben, e magatartás gyakorlati következményei azonban elenyészőek voltak. A vita tárgya jelentékeny és korlátozott egyszerre. [...]

1942 szeptemberében Zofia Kossak író, egy kicsi, de aktív katolikus társadalomnevelő szervezet, a Lengyelország Újjászületése Front vezetője írja e minőségében a *Tiltakozás* című röpiratot. Adjuk át neki a szót: Zofia

Kossak „minden istenhívő lengyel és mindazok szívére, lelkiismeretére apellál, akik abban az időben elfogultak voltak a zsidókkal szemben, azzal a céllal, hogy cselekvőleg lépjenek fel a gaztett ellen [...] »Aki hallgat a gyilkosságról – a gyilkos bűntársává válik. Aki nem ítéli el, beleegyezik...«³ E tiltakozás valóban drámai méreteit a röplap második, szokás szerint elhallgatott része adja: „Mi, katolikus lengyelek vesszük át ezért a szót. A zsidók iránti érzelmeink nem változtak. Továbbra is Lengyelország politikai, gazdasági és eszmei ellenségeinek tekintjük őket. Azzal is tisztában vagyunk, hogy ők jobban gyűlölnék minket, mint a németeket, ránk akarják hárítani a felelősséget balsorsukért. Miért, milyen alapon – ez a zsidó lélek titka marad, a tények mindenesetre ezt mutatják. Ezen érzelmek ismerete azonban nem ment fel bennünket, a gaztettet kötelességünk elítélni.”⁴

E dokumentum a segítségadás és az árulás arányának méricskélésénél sokkal mélyebben érzékelteti a két fél viszonyának drámai bonyolultságát. Mert kell-e említenem, hogy Zofia Kossak, röviddel e szöveg megírása után részt vesz a „Żegóta” szervezésében, amely óriási érdemeket szerzett a zsidók megmentésében. Mint katolikus, a felebaráti szeretet nevében kész az üldözöttek segítésére, bár mind ez idáig nemzete ellenségeinek tekintette őket, és úgy véli, ők is ellenségnek tekintik az ő nemzetét.

Sok notórius antiszemita volt, aki rendkívüli áldozatok árán segítette a zsidókat. Ez pedig nem feltétlenül jelentette azt, hogy megszabadult az ellenséges érzelmektől. Gyakran hivatkoznak Mosdorfra, az ONR (Nemzeti Radikálisok Tábora) tagjára és Godlewski atyára. Hozzátehetjük Jan Dobraczyński, napjainkban is működő antiszemita nevét, aki zsidó gyerekek megmentésében vett részt.

A zsidóknak való segítségnyújtás és a mély részvét nem változtatta meg szükségszerűen a jövőre vonatkozó elképzeléseket. [...]

Már maga a „zsidókérdés” általában, nem is csak a zsidókhoz való konkrét viszony szenvedélyeket szító téma abban az időben, amikor tömegével gyilkolják meg őket. Jacek M. Majchrowski könyve rést üt a témát körülvevő hallgatás falán.⁵ Ismerteti, többek között, a hazai Munkapárt programját, mely szerint szükségyszerű, hogy a zsidókat eltávolítsák Lengyelországból. Indoklás: a zsidó nép a tudatosan vállalt gonosz vallásának a teremtménye, e vallás készíteti őket arra, hogy más nemzetek testén elősködjenek. Tanulság: emigráció út-

Varsó védői kapitulálnak

ján kell megoldani a problémát. Mindenekelőtt Lengyelországot kell elhagyniuk a zsidóknak 18-tól 40 éves korig. Ez megállítaná a természetes szaporulatot, a maradék pedig kihalna. A lengyel társadalomtól izolált zsidók az államnak alárendelt önkormányzatukkal lehetőséget kapnának mindennemű szükségleteik kielégítésére. Ki lennének viszont zárva minden

nyilvános hivatalból, a hadseregből és a nem zsidó népességet ellátó javak termeléséből, valamint a kulturális szolgáltatásokból. A zsidókkal „fraternizáló” lengyeleket automatikusan ugyanúgy kellene kezelni. Azok a zsidók azonban, akik 1918 előtt vagy kivételes esetekben 1918 után kikeresztelkedtek, a Szejm egyéni határozata útján elnyerhetnék a lengyel állampolgárságot.

Ezek természetesen csak szavak. De az e szavakba foglalt tervezet radikálisabb annál, amelyet a Vichy kormány vagy Horthy Magyarországa készített az ország zsidó állampolgáira vonatkozóan. [...]

A szovjet megszállás és a zsidók magatartása

1939 szeptemberében, mikor kitört a háború, a lengyeleknek két ellenségük volt: Németország és a Szovjetunió. Ezt a szemléletet nem osztották a nemzetiségek. Ünnepezt szinte az egész német kisebbség (lengyel állampolgárok voltak), keleten pedig a beloruszok, ukránok és zsidók jelentős része (nem is beszélve a litvánokról, akik aztán rövid ideig a független litván államban éltek). Meg lehet érteni a németeket, meg lehet érteni a litvánokat, meg lehet érteni a beloruszok és az ukránok magatartását. A motívumok mindegyik esetben inkább nemzetiek, mint ideológiaiak voltak. A köztársaság nemzetiségi politikája mindegyik kisebbséget elriasztotta. De miért örültek a zsidók? Nem voltak területi követeléseik, nem törekedtek a közös államban való egyesülésre (legfeljebb Palesztinában) a határon túl élő azonos hitű társaikkal. Ahhoz mindenesetre elegendő számú zsidó – a tudósítások ebben megegyeznek – vonult ujjongva a Vörös Hadsereg elé, hogy a lengyel emlékezetben megmaradjon a megszállókat felszabadítóként üdvözlő tömeg képe. Mivel magyarázható a zsidók viselkedése?

A zsidó szerzők e témát illetően egyetlen indokra hivatkoznak.⁶ Az ország felosztásában részt vevő szovjet hatalom éppúgy ellensége volt a lengyeleknek, mint a németeknek. Nem volt azonban ellensége a zsidóknak. Számukra a nyíltan zsidóellenes politikát folytató hitleri Németország jelentette a legfőbb veszélyt. Másrészt a Szovjetunió, még ha a vörös diktatúra nem örvendett is nagyobb népszerűségnek, mint a fekete, olyan ország volt, ahol a zsidók teljes állampolgári jogokat élveztek. Azaz, pontosabban, éppúgy jogfosztottak voltak, mint bárki más.

Ennek az érvnek megvan a maga súlya. Ha azonban tökéletesen meggyőzőnek tekintjük, sajnálatosnak tarthatjuk ugyan a zsidók 1939 szeptemberében tanúsított magatartását, de erkölcsi értékelésnek nem vethetjük alá. A probléma azonban abban rejlik, hogy ez a magyarázat nem teljesen kielégítő. Először is, 1939-ben és 1940-ben senki sem láthatta előre a megszálló radikálisan zsidóellenes politikáját és a „végső megoldást”. Természetesen tudtak a németországi diszkriminációkról, megaláztatásokról, a Kristályéjszakáról. Volt okuk a félelemre. De a helyzet mégsem volt annyira drámai, hiszen sokan voltak, akik hamarosan, csatlódva a szovjet uralomban, úgy döntöttek, hogy visszatérnek a német megszállási övezetbe, nem tudva, mi vár rájuk.

A német fenyegetés sem magyarázza a zsidók rajongását a keletről jött megszállók iránt. Legalább rezignáltan fogadták volna a kész tényeket: a két rossz közül jobbak a szovjetek, nem pedig ujjongva, ahogy erről mindenhol beszámoltak. Az igazság valószínűleg Adam Uziębło szavaiban rejlik, aki a *Kultura* körkérdésére az antiszemitizmust illetően így válaszol: „A bolsevikok üdvözlése mindenekelőtt a különállást fejezte ki, elhatárolták magukat azoktól, akikkel a szovjetek háborúztak – a lengyelektől –, levetették magukról a lengyel állam iránti felelősséget. Ezt nem szabad figyelmen kí-

vül hagynunk, rögtön le kell azonban szögeznünk, hogy ez politikánk és antiszemitizmusunk következménye. [...] A háború kitörése évében a zsidó társadalom diszkriminációja tetőpontjára hágott a pogromra, vérontásra buzdító propagandával. Ez pedig tökéletesen asszimilált embereket is eltávolított tőlünk.”⁷

Tragikus, ördögi kör. Nagyon sok zsidó fogadta lelkesen a Vörös Hadsereg katonáit, mert Lengyelországot nem tekintette hazájának. Kitaszították őket, az országból való kiűzésük mikéntje lett a nyilvánosság előtt a legfőbb vitatéma. Ez részben megmagyarázza a reakciójukat. De igazolhatja-e valamiképpen azt a magatartást, amelyért egyébként hamarosan drága árat kellett fizetniük?

Még ha csak virágokkal fogadták volna a szovjeteket. De voltak rosszabb, sokkal rosszabb dolgok is. Zsidók, kommunisták és nem kommunisták, értelmiségiek és félműveltek mint alapján véve megbízható emberek népesítették be a helyi adminisztrációt, segítettek a szovjet hatalom szervezésében. S ami még rosszabb – segítettek elfogni a lengyel tiszteket és hivatalnokokat, akik után a megszállók kutattak. De miért is érdekes ez, hiszen utánuk és a többi lengyel százezrek után a zsidók ezreit is a jegesmedvék közé küldték. Nem azért vitték el őket, mert zsidók voltak, hanem azért, mert nagyon hamar felhagytak az új hatalomért való rajongással, hiszen alapján véve velük sem volt kevésbé ellenséges, mint a birodalom más népeivel; ellenséges volt, mert a zsidók többsége társadalmilag „nem helyes származású” (kereskedő, kisiparos, szabad foglalkozású) és vallásos volt...

A történelem egyik legkegyetlenebb paradoxona igazolta, hogy még a szibériai száműzetés sem ingatta meg a zsidókat a Szovjetunió iránti rokonszenvükben. Bár ők is szenvedtek, mint mások, csak ők, megmentve életüket, éreztették a végén, hogy szenvedésüknek volt értelme.

A lengyelek, amint Grot-Rowecki tábornok jelentette azokról, akik a helyükön maradtak – úgy tűnt –, üdvözölték a bevonuló németeket a Szovjetunió elleni háború kezdetén, kifejezték rokonszenvüket irántuk, akik „felszabadították őket a bolsevik elnyomás alól, amelyből a zsidók igencsak kivették a részüket”.⁸ Bresztben pogrom is volt a börtönből kiszabadult lengyelek jóvoltából.⁹

Miután Lengyelország egyesült a német megszállás alatt, az egész országban elterjedt a híre annak, ahogy a zsidók a keleti területeken viselkedtek. El lehet képzelni, hogyan befolyásolta ez a tény a lengyelek magatartását. Semmi okunk kétségbe vonni Grot-Rowecki tábornok gyakran idézett tudósítását, melyet a londoni kormánynak küldött 1941. szeptember 30-i jelentés is tartalmaz:

„Kérem, tekintsék teljesen valós ténynek, hogy az ország döntő többsége antiszemita hangulatú. Még a szocialisták sem kivételek. A véleménykülönbségek csak a fellépés taktikáját érintik. Német módszereket szinte senki sem ajánl. A módszerek alkalmazása együttérzést kelt, bár ez is csökken az ország felosztása és megszállása óta, amióta széles körben ismertté vált, hogyan viselkedtek keleten a zsidók.”¹⁰

Nem volt még egy ország Európában, ahol a háború alatt ilyen drámaian ütközött volna a zsidók érdeke, magatartása a nemzettel, amelyben éltek, mint 1939–1941-ben Lengyelországban a szovjet megszállás alatt. Más országokban a zsidók érdekei csak a társadalom egy részével (például a kollaboránsokkal) álltak ellentétben, a társadalom fennmaradó része szolidáris volt, kötődtek egymáshoz. Kelet-Lengyelországban viszont a zsidókat tekintették kollaboránsoknak. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, ha tisztességesen akarunk beszélni a két fél viszonyáról.

A nemzeti egység paradoxonjai

[...] A németek által megszállt más országokban antiszemita programot hirdettek a kollaboráns kormányok és pártok, a földalatti ellenállás azonban törvénytörően antifasiszta, demokratikus volt, és fellépett az antiszemitizmus ellen. Az antiszemitizmus az árulás jele volt. Paradox módon Lengyelország volt az egyetlen, ahol az antiszemitizmus nemcsak hazafias, nemzeti legitimációját (ez erősödött az 1939–1941-es szovjet megszállás alatt), hanem demokratikus legitimációját is megtartotta. Az antiszemita nemzeti demokraták a hazai és az emigrációs hatalomban egyaránt részt vettek.

A lengyel emigráns kormány beiktatása Párizsban

A lengyel antiszemitizmus épp azért prosperálhatott a háború alatti Lengyelországban az utcákon kívül a földalatti sajtóban, politikai pártokban és fegyveres csoportokban is, mert

nem viselte a németekkel való együttműködés bélyegét. Említettük a londoni establishmentet és a földalatti államot. De hisz e központokon kívül is élénk politikai, kulturális és katonai tevékenység folyt. Kiváltképp a jobboldalon. A „Sánc” csoport vagy a Független Lengyelország Konföderáció totalitárius-nemzeti programot dolgozott ki, melynek egyik eleme a zsidókérdés radikális megoldása volt. Néhol egészen kiváló költők is felléptek azzal az igénnyel, hogy távolítsák el a lengyel kultúrából az „idegeneket”: Tuwimot, Słonimskit és Leśmiant.¹¹ Különbféle erős katonai szervezetek léteztek, melyek a szélsőjobbal álltak kapcsolatban: a Nemzeti Katonai Szervezet, a Szalamandra Szövetség és a Nemzeti véderő. Ez utóbbiról írta Pobóg-Malinowski, hogy „a heves és dinamikus, főként városi ifjúságot tömörítette”. Tagjai nagy százalékban a „nemzeti radikalizmus hívei voltak, amely, lehetséges, nem a hitlerizmus egyik változata, de hangsúlyait tekintve mindenestre rokon vele, hasonló brutális kíméletlenséggel tör hatalomra és uralomra, kemény, terrorista, gyakran egyenesen bandita módszereket alkalmaz, szélsőségesen sovíniszta...”¹²

A háborús antiszemitizmus hazafias legitimációja többféle súlyos következménnyel járt. A radikális jobboldal osztagai ugyanis független szervezeteket képezve részben a Honi Hadsereg kötelékébe is bekerültek, és néhol hatással is voltak a hadseregben uralkodó atmoszférára. Marek Edelman, a varsói gettófelkelés egyik vezetője mondta nemrég, hogy a varsói felkelés bukása után, melyben ő is részt vett, nem tudta osztagával együtt elhagyni a várost: „én talán tudom, ki van az osztagunkban? Ki adhatnak téged a tábor előtt” – mondta neki nyíltan a parancsnok.¹³ [...]

A történelem kegyetlen leckéje. Paradox módon ez volt az ára annak, ami a korabeli Lengyelországban a legértékesebb volt – a nemzetnek a megszállóval szembeni egysége. [...]

Julian Tuwim (1894-1953)

A háború utáni évek

Véget ért a háború. Az emberek élete lassan visszatér a normákhoz. Bár a háborús örökség nem normális körülményei és az új rendszer nem normális – a társadalom által el nem fogadott – keretei között.

Az emberek helyreállítják házaikat, eltakarítják a romokat, és mennek a gyárakba. A zsidók is. Kezdetben alig vannak néhányan, akik túléltek a megszállást, jó emberek vigyáztak rájuk, az erdőkben bújkáltak. Később Oroszországból is özönlenek. Együttvéve is csak maroknyian vannak, nem tesznek ki többet a háború előtti népesség tíz százalékánál.

Úgy tűnt, hogy a háború kiégette a kölcsönös elfogultság, ellenségeskedés forrását. Nincs

túlnépesedés, nincs munkanélküliség, nincs értelme a jelszónak: „sajátodat, sajátodnak, sajátodért”. Problémát okoz természetesen a hatalomban való zsidó részvétel. De nem szükségszerű, hogy ez a tény a megmenekült hajótöröttek és a lengyelek viszonyát terhelje. A lengyel publicisták lényegében véve ekképp mutatják be a társadalom magatartását:

Jerzy Turowicz: „Állítom, hogy a háború utáni években Lengyelországban lényegében nem volt antiszemitizmus.”¹⁴

Bohdan Cywiński: „A hitleri megszállás a lengyel zsidók hekatombáival nehezedett a lengyelek és a zsidók viszonyára. E tény iszonyatát az egész lengyel társadalom átérezte, ezt tekintették a legszörnyűbb hitlerista gáztettnek. Szemmel láthatóvá vált, milyen erkölcs-telen fürtelemhez vezethet az antiszemita ideológia tébolya. Ez a felismerés ma is eleven a lengyel társadalmi tudatban, morálisan akadályozza meg az esetleges antiszemita veszély terjedését.”¹⁵

Andrzej Szczypiorski: „A nemzetiségi kérdés nagy teoretikusa, az egész zsidóság senkihez sem fogható nagy barátja (Sztálinról van szó – A. S.) – tévedett. A háború és a hitlerizmus tapasztalatai után az antiszemitizmusnak nem volt komoly esélye Lengyelországban.”¹⁶

Ezúttal nem idézem a háború utáni korszak zsidó értékelését. Az ellentét sokkoló lenne. A lengyelek tudósításaiból idézek, amelyek közvetlenül a háború után, nem pedig évtizedek múlva készültek.

Stanisław Stomma: „Úgy tűnt, hogy a megszállás szörnyű tapasztalatai és a zsidók ellen elkövetett mérhetetlen gáztettek nagy változásokat hoznak a zsidókérdés felfogásában, elmélyül, humanizálódik a szemlélet. Másképp történt.”¹⁷

Jerzy Andrzejewski: „A lengyel antiszemitizmus nem hunyt ki a gettó üszkös romjai alatt. Néhány millió meggyilkolt zsidó halála nem volt elég iszonyatos ahhoz, hogy maga a

szó kiejtése is működésbe ne hozza a lengyel intellektuális és érzelmi reflexeket.”¹⁸

Kazimierz Wyka: „Az egyetlen ország Európában, ahol az antiszemitizmus továbbra is hat, politikai és morális gáztettekhez vezet, Lengyelország. Az az ország, ahol a leginkább kiirtották a zsidókat, és a megszállás alatt a leghevesebb volt az ellenállás. Mégis itt, ebben az országban hagyta kakukktojását a hitlerizmus.”¹⁹

A kielcei pogrom után Stefania Skwarczyńska professzor asszony közölt szép és bátor cikket a *Tygodnik Powszechny* (katolikus hetilap) hasábjain. Azt írja, hogy ilyen helyzetben természetes reakció a felelősség elől való menekülés, ezért a bűnösöket tőlünk a lehető legtávolabb keressük. Aggódva és szomorúan állapította meg, hogy a bűnöket senkire sem lehet átruházni, mert még ha „működtek is idegen érdekek”, „lehet-e egészséges társadalmat az ellenséges érdekek pórázán vezetni?” Nemcsak a bűnök elítélésére szólít fel, hanem arra is, hogy tanúskodjanak a háború alatti igazi keresztény magatartásról. A zsidókhoz fordul, és azokhoz, „akikből a megszállás élményei hozták ki a másságot”.²⁰

Átlapozva a *Tygodnik Powszechny* számomra hozzáférhető, nem teljes évfolyamát, három választ találtam a felhívásra. Szerzőik rajongással és szeretettel írnak azokról az emberekről, akik a legnagyobb veszélyek közepette segítettek rajtuk. Laura Kauffman tanúskodik, és attól fél, hogy „a hisztérikus üvöltés és gonosz suttogás elnémítja a nyugodt, igaz hangokat”.²¹ E. Koenown arról ír, hogyan segítettek rajta, de hozzáteszi: „Az antiszemitizmus nem ért véget Treblinkával, Majdanekkel és Auschwitzcal együtt. Szomorú, de ma gyakran ugyanazok az emberek, akik a háború alatt együttéreztek a zsidókkal, és lehetőség szerint segítettek is őket, elfogultak velük szemben.”²² Végül Ewa Szmajdlerowa, miután leírta, hogyan segített rajta tizenöt ember egymás után, így

folytatja: „Kedves Asszonyom, nagyon örülök, hogy mindezt leírhatom. Ön nélkül nem lett volna bátorságom, hogy nyilvánosságra hozzam azoknak az embereknek a nevét, akik segítségemre voltak – nem akartam kéretlenül effajta szolgáltatásokat tenni nekik. Ugyanígy ahhoz sincs bátorságom, hogy kitegyem a keresztet, amelyet (mint katolikus) a nyakamban, a ruha kivágásában hordok. Nem illik a típushoz. Szépen kérem, gondolja végig ezt a két utolsó mondatot. Én megelégszem egy rövid kommentárral: a német megtanított arra, hogy megvessem a németeket és a halált, amit hoztak; a lengyelek most arra tanítanak, hogy vessem meg az embert, és szégyelljem, borzasztóan szégyelljem magam.”²³

Sokkal több ilyen tanúságtétel van. Michał Borowicz az imént leírtakhoz hasonló jelenséget említ: a háború idején áldozatkész emberek nem szívesen „dekonspirálódnak” a háború után.²⁴ Maria Hochberg-Marcińska írja a *Gyerekek vádolnak*²⁵ című kötet bevezetőjében: „Nem tudom, van-e olyan ember Lengyelország határain kívül, aki fel tudja fogni és meg tudja érteni azt a tényt, hogy a gonosztevőktől üldözött, védtelen gyermekek megmentése szégyent és gyalázatot hozhat valakire, sőt bajba is keverheti.”

Alátámasztják-e az idézett tudósítások és a háború után felvázolt értékelések az évtizedekkel később, kitűnő publicisták által összeállított számadásokat?

A háború utáni lengyel-zsidó kapcsolatok egyöntetűen derűs képét (már ami a társadalmat illeti, a hatalommal a későbbiekben foglalkozunk) egyetlen kivétel sötétíti: a kielcei pogrom. E tényt nem hallgathatjuk el: hidegvérrel megöltek ott néhány tucat embert, és a zsidók tízezei hagyták el Lengyelországot. Az egész világsajtó erről írt. De a kivétel csak látszólagos. Íme, néhány újabb tanúságtétel:

A Lengyel Függetlenségi Egyezmény a lengyel-zsidó kapcsolatokat is feldolgozta, e mun-

ka szerzői úgy vélekednek, hogy a kielcei pogrom a Szovjetunió hosszú távú lengyelországi stratégiájába illeszthető. A londoni kormánnyal való kapcsolat megszakítása után a szovjet propaganda rágalomhadjáratot kezdett a lengyel földalatti mozgalom ellen „kollaborálással, nacionalizmussal és antiszemitizmussal vádolva a Honi Hadsereget [...] Ezt 1946 nyarán megismételték, amikor is a Szovjetunió, hogy igazolja, miért nem teljesítette a nyugati államok előtt vállalt kötelezettségeit, az NKVD és az UB (a magyar ÁVH megfelelője) együttműködésével megszervezte az ún. kielcei pogromot, a zsidók meggyilkolását. Így akarta megmutatni a világnak, hogy a lengyel nemzet fajgyűlölő, és képtelen az önigazgatásra.”²⁶

Az a nézet, hogy a pogromot az UB vagy az NKVD szervezte, nagyon sok változatban megtalálható. Általában bizonyítékok nélkül. Krystyna Kerstenowa²⁷ és Michał Chęciński²⁸ is elfogadta. El kell ismernünk, hogy a provokáció hipotézisének komoly alapjai vannak.

A provokáció elméletét hangoztatta a másik fél, a kommunisták és szövetségeseik is. Nem érdemes foglalkoznunk a londoni kormányt, Anders tábornokot és Mikołajczykot vádoló propagandával. Érdemes viszont megismernünk a PPR (Lengyel Munkáspárt) KB titkársági üléséről készült titkos jegyzőkönyvet. Az ülésen a „pogromok ügyét” tárgyalták. Zambrowski arról beszélt, hogy Krakóban, Radomban, Miechówban, Chrzanówban és Rabkában is voltak próbálkozások. Az a tény, hogy e jelenség ilyen tömeges volt, arra enged következtetni, hogy megtervezték, ösztönözték a próbálkozásokat. Figyelmüket azonban nem a közbiztonsági, hanem a politikai következményekre összpontosították. Azt mondják, hogy a zsidókérdés „lehetőséget ad a reakciónak az uszításra és zavarkeltésre, kimutathatja a kormány gyengeségét, és azt a látszatot keltheti, hogy nagy tömegeket képviselnek”. Elismerik, hogy a hatalmi apparátusban

is létezik antiszemitizmus. Leszögezik, hogy az antiszemitizmus elleni harcot „biztosan támogatnák az európai demokráciák”.²⁹

Hogyan is történt valójában? Az UB vagy a földalatti szélsőjobb oldali szervezetek heccelték fel a gyilkoló csőcseléket? Esetleg mind a kettő? Lehet, hogy alkalmasint az akkori rendőrség hangulata (e tekintetben) nem sokban különbözött az NSZ (Nemzeti Véderő) osztagaiétól? Lehet, hogy az egyik esetben így volt, a másikban meg úgy? E kérdések ma már nem vezetnek eredményhez. Bár a kielcei pogrom valóban sokat segített abban, hogy a nyugati közvélemény figyelmét eltereljék a meghamisított népszavazás botrányáról. Napjaink perspektívájából azonban, ahelyett, hogy a „provokáció” szót hajtogatnánk, el kellene gondolkodnunk azon, miért történhetett meg az, hogy a XX. század közepén, a háború után, egyszerű emberek ezrei tódultak az utcára, és a rituális gyilkosság vádjával egyszerű emberek tucatjait mészárolták le. Nem kommunisták, ávosok, funkcionáriusok – egyszerű emberek.

Ha a kielcei pogromra összpontosítjuk figyelmünket, antiszemita kilengések tucatjait hallgatjuk el. Tény, hogy nemcsak a pogromokban haltak meg a zsidók százai. Nem azokat gyilkolták le, akik Lengyelországot kormányozták, hanem azokat, akik kéznél voltak: visszatértek a táborokból, előjöttek az erdőből, előmászta a padló alól vagy a szekrény mögül – akiket megvédték a lengyelek, és végül azokat, akik Oroszországból tértek vissza. Azokat gyilkolták, akik visszatértek városukba, és követelték a vagyonukat. Már a vonatokon is ölték őket. Véletlenszerűen lettek gyilkosokká a jól ismert vagy ismeretlen szomszédok és partizánok.

Nem írom le a gyűlölet és agresszió konkrét tényeit. Könnyen előkereshetők a korabeli sajtóból és a külföldi könyvekből. A tényeket nem lehet letagadni. De magyarázni lehet és kell is.

Hogy történhetett meg Lengyelországban, amely tanúja volt hárommillió fia, hatmillió lengyel és külföldi zsidó szörnyű lemészárlásának, a gyűlölet e kitörése? Miért érik be negyven évvel a háború után a legfelvilágosultabb emberek is a megmerevedett formulákkal vagy a hallgatással ahelyett, hogy feltennék ezeket a kérdéseket?

Ha meg akarunk érteni valamit, el kell hagynunk a szokványos magyarázatok kitaposott ösvényét. El kell vetnünk azt az elméletet, hogy a háború megtisztítja a lelkeket, és azzal is fel kell hagynunk, hogy az örök lengyel antiszemitizmusban keressük az okokat.

***

Gondolkodjunk el egy pillanatig azon, milyen változások mentek végbe a társadalmi tudatban a háborús tapasztalatok hatására. Ezek eredményeképpen Lengyelország, akárcsak a többi európai ország, radikalizálódott. Elemi követelmény lesz nemcsak a függetlenség, a megszállók kiűzése, hanem a politikai rendszer demokratizálása is. A társadalmi és a gazdasági életben is messzemenő reformokat követelnek. A két világháború közti korszakban minden irányból támadták a demokráciát Európában. A háborús tapasztalatok hatására azonban mindenki elfogadja a demokrácia értékeit, kivéve a kommunistákat.

Tadeusz Łępkowski lengyel demokratikus függetlenségi forradalomnak nevezi a varsói felkelést. Hosszú név, de jól kifejezi a felkelés szellemét, az „elszegényedett, egalitarizálódott, proletarizálódott nemzet törekvéseit, amely a két totalitarizmus idején átéltek után függetlenséget és demokráciát akart”.

A vereség azonban szörnyű regresszióhoz vezet. „E forradalom agóniájában [...] eltűntek a demokratikus elemek, megjelent a sovinizmus (militáns russzofóbia), az antiszemitizmus (a népi Lengyelországban és kormányában tevé-

kenykedő zsidók és zsidó származású lengyelek hatására) és a konzervativizmus (a társadalmi és közoktatási reformok iránti közöny).³⁰ Tragikus, bár elkerülhetetlen volt ez a tendencia. Németország bukásával a legfőbb, az egyetlen ellenség a Szovjetunió lett lengyel szövetségeseivel egyetemben. Hazafias álláspont lett mindaz, ami ellentétben állt az új hatalom programjával, és céljait általános demokratikus, populista közhelyekkel és a demokratikus reformok látszatával leplezte.

E folyamat a háború után kialakult különleges lengyel politikai és lélektani helyzetben bontakozik ki. Nyugaton a baloldal erkölcsi győztesként került ki a háborúból, és hamarosan hatása alá került az értelmiség. Nem akartak tudomást venni a légerekről, a sztálini zsarnokságról és a kommunisták demokratikus retorikája mögötti tartalomról. Leépült a hagyományos jobboldal tudata, kompromittálta a faszizmussal, kollaborálással, a demokrácia iránti ellenszenvvel való – egyébként igen távoli – szellemi rokonsága.

Lengyelországban nem így történt. A különleges körülmények eredményeképpen a jobboldal egyszerre volt nemzeti, németellenes, szovjetellenes és antiszemita. A háború végén nem kényszerültek arra, hogy eszméiket átértékeljék. A jobboldal tudata nem került váltságba.

A különleges lengyel helyzet két sztereotípiát kialakulását segítette elő: a katolikus lengyel, vele szemben pedig a kommunista zsidó sztereotípiáját.³¹ Mindkét elképzelés olyan hitlesnek látszott, mint soha azelőtt. A katolikus lengyel védte a hazát, hagyományait, kultúráját, vallását a szovjetek által, zsidó közreműködéssel rájuk kényszerített kommunista hatalom ellen.

A zsidók természetesen mindenütt szem előtt voltak. Kiváltképp a hatalmi központokban. A nép képzelete számukat megsokszorozta, újonnan megváltoztatott nevek után kutatott min-

denfelé. E „zsidó áradat” volt az utca embere számára az új valóság egyik legsokkolóbb jele, elfedve jóval lényegesebb tényezőket. Sokkoló volt, mert mintegy az 1939-1941-es megszállás meghosszabbítását jelentette, valamint a háború előtti nemzeti demokraták értelmezése szerinti „hideg polgárháború” folytatódását a „lengyel és a zsidó elem” között. Az 1945 áprilisában kiragasztott plakátok, melyek azt hirdették: „Dicsőség a gettó hős védőinek” és „Gyalázat az AK (Honi Hadsereg) fasiszta bérrenceire”, e háború szimbólumai lehettek.

És íme ők, a zsidók győztek! Micsoda megaláztatás a megszállás szenvedései, a hősiesség, önfeláldozás és reménység éveit után! A zsidók kormányozzák Lengyelországot! A zsidók, akik a falvakból és a kisvárosokból kerültek fel; a zsidók, a vérszopó, erkölcstelen népesség; a zsidók, a sátánnal szövetséges, világuralomra törő cionista összeesküvők (a nemzeti demokraták ponyváit és a *Ki Napló* szerint).

A zsidók pusztája megjelenése is sokkhatást váltott ki. Elszoktak a látványuktól. Természetesnek vették, hogy nincsenek jelen. És íme, megtörtént a különös feltámadás – az igazi karikatúrája –, Júdás feltámadása. Arrogáns uralkodók és hóhérok képében tértek vissza azok, akiknek szörnyű, minden emelkedettséget és emberi mozzanatot nélkülöző pusztulását az imént láthatták.

***

Az antiszemita zavargások valamikor 1947 táján fejeződtek be. Minek volt ebben nagyobb szerepe: lelohadtak a zsidóellenes érzelmek? Radikálisan csökkent a zsidók száma? Politikailag már nem állt érdekében a hatalomnak? Marginalizálódtak és végül felmorzsolódtak a radikális jobboldal földalatti csoportjai? Nehéz lenne megmondani. Az antiszemita érzelmek nyilvános kifejezésének hiánya nem jelenti az antiszemitizmus kiveszését, miként az

ellenzéki állásponttal való nyílt fellépés hiánya sem jelenti azt, hogy a társadalom elfogadta a hatalmat. *Toutes proportions gardées.*

A kielcei pogrom után Stefania Skwarczyńska már idézett cikkében kissé homályosan írt az „eszmei valóság” szörnyű kudarcáról, nemcsak a „mostani kormány”, hanem ama „jóval régebben született” kudarcáról, „amely az ember ember iránti szeretetét hirdeti, és Krisztus szavaival igazolja magát”. „Az utóbbi azt mondja az előbbinek: ide vezetett az uralmatok. Az előbbi az utóbbinak: íme a keresztény kultúra hosszú évszázadainak eredménye, íme a katolicizmus gyümölcse.”

Sem az egyik, sem a másik válasz nem kielégítő. E két eszmei valóság azonban egyúttal intézményes is, komoly eszközökkel rendelkeznek, melyekkel hatást gyakorolhatnak a társadalom magatartására, és alapvető jelentőségűek a lengyel-zsidó viszony fejlődésére nézve.

Az egyház és a zsidók

Hlond érsek, Lengyelország prímásának 1936. évi pásztorlevele betekintést ad a lengyel egyház korabeli hivatalos nézeteibe a zsidókat illetően: „Zsidókérdés létezik, és mindaddig létezni is fog, amíg a zsidók zsidók lesznek. [...] Tény, hogy a zsidók romboló hatással vannak erkölcsünkre, kiadódik pedig pornográfiát terjesztenek. Az is igaz, hogy a zsidók csalók, uzsorások és élő áruval kereskednek. Bebizonyosodott, hogy a zsidó ifjúság erkölcsi és vallási szempontból kedvezőtlen hatással van a katolikus ifjúságra az iskolákban. De legyünk igazságosak! Nem minden zsidó ilyen. Nagyon sok zsidó hívő, becsületes, igazságos, könyörületes és jó ember. Nagyon sok zsidó család van, amely egészséges és építő szellemű. Ismerünk a világban erkölcsileg is kiváló, nemes lelkű, tiszteletre méltó zsidó embereket.”³²

Íme a hagyományos, keresztény antiszemitizmus kézikönyvbe illő példája, melynek tüneteit Lengyelországon kívül is könnyűszerrel megtalálhatjuk. Ezen álláspont jellegzetessége – ez a prímás levelében is kifejeződik – az általános antiszemitizmus és fajgyűlölet, valamint a zsidók ellen való erőszakos fellépés elvetése.

A prímás álláspontját mérsékeltnek tekinthetjük az egyház akkori állapotához képest. Igaz, voltak benne nyílt, humanista, a perszonalizmushoz kapcsolódó tendenciák, de ezek hatása az értelmiségi elit szűk körére korlátozódott. Sajátos szerepet játszott a *Laski*, Kornilowicz atya és lapja, a *Vorbum*, a Katolikus Egyetemi Ifjúsági Társaság, az *Újjászületés*, ahonnan a háború utáni katolicizmus olyan kiválóságai kerültek ki, mint többek között Jerzy Turowicz és Stanisław Stomma.

A háború előtti egyház azonban mindenekelőtt népi és nemzeti volt; nacionalista, ezen belül radikálisan antiszemita irányzatok is nagy hangsúlyt kaptak benne. Ilyen tendenciákat képviselt a *Legyőzhetetlen Lovag* és a *Kis Napló*.

Nem áll módomban bemutatni a lengyel egyház viszonyát a zsidókhoz és a zsidókérdést a háború alatt. Nem ismerek semmiféle dokumentumot, amely ezt lehetővé tenné. Hatalmas érdemeket szerzett azonban az egyház az üldözöttek mentésével. Hihetetlenül önfeláldozó, rendkívüli kockázatokat vállaló papok és egész rendek, különösen az apácarendek segítették az üldözötteket. Az egyház magatartása Európa más katolikus országaiban is hasonló volt.

Hogyan viszonyul az egyház a háború után a megmenekült, kis létszámú zsidó közösséghez és a hatalomban nagy számmal képviselt zsidósághoz? [...]

Hlond prímás a háború utáni drámai körülmények között nem tette meg azt, amit tíz évvel azelőtt megtett: nem ítélte el nyilvánosan a gyűlölet megnyilvánulásait és a zsidók elleni

erőszakot. Pedig a különböző csoportok tagjai közül többen is fordultak hozzá ezzel a kérelemmel. A zsidókat is beleértve. A kielcei pogrom előtt és utána is. A prímás válasza mindig ugyanaz volt (ezt többek között, a külföldi sajtó képviselőivel folytatott beszélgetések során fogalmazta meg³³): a lengyelek és a zsidók viszonyának rosszabbodásáért a zsidókat terheli a felelősség. Az események oka az, hogy jelentős helyet foglalnak el az országra erőszakkal rákényszerített hatalom apparátusában. A zsidók iránti ellenséges magatartást nem az antiszemitizmus, még kevésbé a fajgyűlölet motiválja, hanem tisztán politikai okai vannak. Vannak áldozatok a zsidók között, de még több áldozatuk van a lengyeleknek. Az egyház nem lép fel konkrétan a zsidóellenes zavargások ügyében, mivel amúgy is ellenez elvből mindenféle gyűlölködést és erőszakot.

Több más püspök is hasonló álláspontra helyezkedett. Alább szentelünk némi helyet az akkori lublini püspöknek, Stefan Wyszyńskinek. Említsük még meg a kielcei püspök, Kaczmarek magatartását. Mikor a helybeli zsidók, érezve, hogy egyre fenyegetőbb a légkör, arra kérték, hogy nyugalomra intő pásztorlevéllel forduljon a hívekhez, a püspök ezt megtagadta a prímás fentebb tárgyalt álláspontjára hivatkozva. A pogrom után felhívást tett közzé, melyben, többek között, a következőket szögezte le: „Egyetlen katolikus sem mulaszthatja el a valódi és őszinte sajnálat kifejezését e tragikus, sajnálatos események felett.” Azt is írta, hogy „szerencsétlenség történt, annál is inkább, mivel mindez az ifjúság és a gyerekek szeme láttára zajlott le”.³⁴ Aggasztó a megfogalmazás kétértelműsége. Nemcsak a szemtanúk, hanem a meggyilkoltak között is voltak gyerekek.

A prímás, a kielcei és mint nemsokára láthatjuk, a lublini püspök álláspontja dominált akkoriban a lengyel egyházban? Nehéz erre válaszolni. Az egyház kiválóságainak másfajta magatartásáról is tudunk.

Az idős érsek, Sapieha, a krakkói metropolita hajlandó volt részt venni a varsói gettófelkelés harmadik évfordulójának megünneplését előkészítő bizottság munkájában.³⁵ Abban a légkörben ez a tett nemcsak a nagylelkűség, hanem a bátorság jele is volt. Bár ez volt az egyetlen nyilvános gesztus a lengyel egyházi hierarchia magas rangú képviselőitől, amely megemlékezett a mártírhalált halt zsidókról, egészen Glemp prímás részvételéig a varsói gettófelkelés negyvenedik évfordulója tiszteletére tartott szentmisében.

Tadeusz Kubin atya, a częstochowai egyházmegye megyéspüspöke úgy akadályozta meg a pogrommal fenyegető helyzet elfajulását, hogy a helyi hatóságok képviselőivel együtt aláírt egy felhívást, amely, többek között, a következőket hirdeti: „Minden állítás hazug, mely szerint a zsidók rituális gyilkosságokat követtek el. A keresztény társadalomból senkit, sem Kielcében, sem Częstochowában, sem bárhol máshol Lengyelországban nem bántalmaztak a zsidók vallási vagy rituális célokból.”³⁶

Miért nem találta szükségesnek vagy lehetségesnek a prímás és őt követően a püspöki kar, hogy fellépjen a zsidók védelmében? Mi akadályozta meg őket abban, hogy megtegyék azt a gesztust, amelynek hiánya alig egy évvel a háború után sokkoló hatású volt? Szeretném megérteni. Gondolom, legjobb, ha szó szerint vesszük a prímás állásfoglalását, melyet mások is megismételtek. A zsidók üldözését kizárólag politikai kategóriákban értelmezték. A Lengyelországban folyó, időnként hideg, máskor heves harc tüneteként fogták fel, melyben számosan esnek áldozatul lengyelek és zsidók között egyaránt, ez utóbbiak annak következtében, hogy más zsidók hatalmi helyzetben vannak.

Más okuk is volt, lehet, hogy az a legfontosabb. A kommunisták kihasználták ellenségük vélt vagy valós antiszemitizmusát, kompromittálták vele az ellenzéki erőket. A hata-

lom tehát nemcsak „zsidó” volt a közfelfogás szerint, hanem ráadásul az antiszemitizmussal akarta lejáratni az ellenzékét és a vele ellenséges társadalmat a nyugati közvélemény előtt. Lehet, hogy még pogromokat is szervezett ebből a célból. Ilyen körülmények között, mikor a hatalom a sérelmet szenvedő zsidók védelmezőjeként lép fel, az egyház szavát úgy is értelmezhetnék volna, hogy fellépésével a kommunistáknak nyújt támogatást. Az egyház szerfölött kényes, kétértelmű helyzetbe kerülhetett volna a hívek előtt, akik közül annyian estek a zsidónak tekintett hatalom áldozatául.

Szörnyű dilemma. Milyen nehéz az együttérzés tiszta logikájára hagyatkozni akkor, amikor oly sok és sokféle áldozat van. Miért fursálljuk hát, figyelembe véve a lengyel katolicizmus uralkodó hagyományát, hogy a felebaráti rokon szeretete, úgy tűnik, háttérbe szorította a felebaráti szeretetet.

Tekintetbe véve Wyszyński prímás szerepét, melyet Lengyelország háború utáni történetében játszott, érdemes megvizsgálni, amennyire lehetséges, milyen nézeteket vallott a zsidókérdésről a háború után. A sajátos lengyel kö-

rülmények között Wyszyński bíboros hangja egyben az egyház hangja is volt.

A kielcei pogrom után a lublini zsidó bizottság két tagját, M. Szyldkrautot és St. Śluszynt saját kérésükre fogadta Stefan Wyszyński püspök. A világsajtó annak idején beszámolt az audienciáról, de kizárólag a két vendég közleményeire hagyatkozott. Szerintük a püspök alapjában véve a prímás téziseit ismételte, ami az antiszemita fellépések motivációját illeti. Hangsúlyozta, hogy a „háború óta a nemzetek az erkölcsi romlás korát élik”, ennek pedig zsidók és lengyelek egyaránt áldozatul esnek. Negatívan értékelte a zsidók lengyelországi szerepét, és azt sugallta, hogy „a zsidóknak keményen kell dolgozniuk saját államuk megteremtéséért Palesztinában, esetleg Dél-Amerikában kellene gyarmatot szerezniük.”³⁷

A püspök, hasonlóan a prímáshoz, megtagadta, hogy a nyilvánosság előtt emeljen szót a kielcei zavargások ellen. Nemsokára, 1946 szeptemberében azonban megemlékezett a zsidókról „Majdanek Hete” alkalmából: „Küzdjétek le a hitlerista előítéletet! Voltak, akik megmérgezve a fajgyűlölettel, el akarták pusztítani a zsidó hitközségek temetőit. Ne felejtjük el, hogy ha erőszakkal elveszik azt a jogot, hogy a holtak nyugalomban és tisztességben pihenessenek, az rajtunk is megbosszulhatja magát a későbbiekben.”³⁸

Lépjünk át az ötvenes évek hősi korszakán, mikor a prímás és az egész egyház a túlélésért harcolt; lépjünk át a hatvanas éveken, mikor korlátozott pozícióharc folyt (noha ez sem volt mentes a paroxizmustól, pl. 1966-ban), és állapodjunk meg 1968 márciusánál: nézzük meg, hogyan reagált az egyház az eseményekre. Nagyon szelektív áttekintése ez az egyház történetének, de nem is ez érdekel most bennünket (egyébként is egyre ismertebb lesz), hanem egy igen konkrét, az egyház szempontjából marginális kérdés, az egyház és a zsidók viszonya.

1968 márciusa többfélét jelent a társadalmi

Stefan Wyszyński (1901-1981)

tudatban: a kultúra és a tudomány megsemmisítését, rendőri provokációkat, hatalmi harcot, az új ellenzék színre lépését, a régi reformista ábrándok halálát, végül az antiszemita kampányt, melyet a kommunista hatalom szervezett, s aminek következtében zsidók ezrei hagyták el az országot.

A püspöki kar két dokumentumot szentelt Márciusnak. Az egyikben azt olvashatjuk, hogy szükségszerű a társadalmi viszonyok olyan átrendeződése, amely „tisztelőben tartja az alapvető személyi és társadalmi jogokat”. Istennek ajánlják mindazokat, „akik az elmúlt napokban sokat szenvedtek”.³⁹ A másik dokumentumban a püspöki kar azt szögezi le, hogy „meggyőződése miatt senkit sem bélyegezhetnek ellenségnek”.⁴⁰ Nagy helyet szentel a dokumentum a világnézeti szabadságnak, és a kultúrában, tudományban betöltött szerepének, a sajtó pluralizálásának és a különböző nézeteket valló emberek közti dialógusnak.

Ugyanebben a dokumentumban, egy terjedelmes bekezdés után, amelyben elítélik azokat, akik a lengyeleket is felelősnek tartják a zsidók elpusztításáért, két enigmatikus mondatot találunk, amely, alaposabban elolvasva, közvetve elítéli a zsidóellenes kampányt: A II. Vatikáni zsinat *A nem keresztény vallásokhoz való viszony deklarációjában* világosan megfogalmazta azokat az elveket, melyek a keresztények és a más hitűek, köztük az Ótestamentum vallását követők viszonyát meghatározzák. A lengyel püspökök felhívják mindenkit, hogy „tekintettel humanitárius tartalmukra, tartsák tisztelőben ezeket az elveket.” Keressük ki a *Nostra Actate* deklaráció megfelelő részletét, hogy meg tudjuk fejteni az atyák gondolatait: „Az egyház elítél mindennemű üldözést, bárkit sújt is, emlékezve a lengyelek és a zsidók közös örökségére, sajnálatát fejezi ki – nem politikai szempontoktól, hanem az evangéliumi szeretettől vezérelve – a gyűlölet megnyilvánulásai, az üldözés és az antiszemitizmus fe-

lett, melyekkel bármikor bárki a zsidók ellen fordult.”⁴¹

Honnan ez a diszkrécio a kampány elítélésében, amely az egész világon megdöbbenést és felháborodást keltett? Mielőtt megpróbálnánk válaszolni a kérdésre, idézzünk még egy részletet a primás homiliájából, melyet 1968. április 11-én, Nagycsütörtökön hirdettek ki a Szent János székesegyházban: „Én, a főváros püspöke, fájdalommal élem át »a gyűlölet megnyilvánulásait«. Lehet, hogy én, Varsó püspöke vagyok a bűnös, mert nem beszéltem eleget a jogról, a szeretet kötelességéről, tekintet nélkül beszédre, nyelvre és fajra, nem beszéltem róla eleget ahhoz, hogy ne boruljon rátok az újból felszított fajgyűlölet rettentés árnya, melynek nevében látszólag saját kultúránkat védjük. Ne ezen az úton! Ne a gyűlölet útján [...] Csak a szeretet jogán védjük a kultúránkat!”⁴² Hajmeresztő szavak. Nevén nevezték azt, ami Lengyelországban történt, sőt mi több: a primás ráadásul az egyház erkölcsi felelősségének problémáját is felveti. Nem az antiszemitizmusért való konkrét, történelmi felelősségről van szó. Azt hiszem, a pásztor felelősségére utalt inkább, aki felelős nyájáért, tetteiért, a nyáj elhanyagolásáért, a jóért és a rosszért, ami az ember tudatának egy részét alkotja.

Adam Michnik, aki e szavakat idézte, lelkiismeretesen hozzáteszi, hogy a primás homiliájának autorizált szövege, melyet 1972-ben adtak közre, „némileg eltér” az általam idézett változattól. Érdemes megnézni, miben tér el. Az idézett mondatokban a „beszédre, nyelvre és fajra”, valamint „az újból felszított fajgyűlölet árnya” szakaszok helyett a következő szavak állnak: kötelességünk szeretni „mindenkit, tekintet nélkül nézeteire és meggyőződésére”.⁴³ Kimaradt az antiszemitizmus elítélése. Nem nevezik nevén a történeteket. Miért? Ezt valószínűleg sose tudjuk meg. [...]

1983 áprilisában, a varsói gettófelkelés évfordulóján, először a történelemben, a katoli-

kus egyház hierarchiájának legfőbb méltósága, József Glemp prímás ünnepi misét celebrált a zsidókért. A zsidók már nem jelentenek politikai problémát. Elfoglalva a nemzet történetében a nekik elismert helyet, erkölcsi problémává váltak.

A hatalom és a zsidók

Miután a Vörös Hadsereg lengyel földre lépett, a kiépülő hatalmi apparátus mindenkit bevon, aki hajlandó együttműködni az új hatalommal. Az értelmiségieket különösen, mivel az ő hiányukat érzik a leginkább. A lengyel értelmiségben sokan vannak, akik készek ugyan részt venni az ország újjáépítésében, a gazdaság beindításában és az oktatás fejlesztésében, de távol tartják magukat a kommunista vezetés alatt álló kormányzattól. A hatalom egyébként is rendkívül bizalmatlan ezzel az eleven hazafias hagyományokban gazdag társadalmi csoporttal. A zsidókkal más a helyzet. Ők hálásak a Szovjetuniónak, életüket köszönhetik neki, társadalmilag elszigeteltek, kulturálisan gyökértelenek, tartózkodást, ellenségeskedést tapasztalnak környezetükben, egyenlőségről és testvériségről ábrándoznak, és a reakciót is meg akarják leckéztetni – kezdetben tehát nagyon is megfelelnek az új hatalomnak.

Azokat a zsidókat, akik úgy döntöttek, hogy Lengyelországban maradnak (a pusztulást túlélők határozott kisebbsége), és szakítanak a zsidó közösséggel és kultúrával (a Lengyelországban maradt kisebbség határozott kisebbsége) felszívja a növekvő hatalmi apparátus. Azokat az ágazatokat töltik fel elsősorban, ahol mindenekelőtt megbízhatónak és odaadónak kell lenni: az államvédelmet, a hadsereget, a pártapparátust, a propagandaszerveket és a nemzetközi kapcsolatok osztályait.

Ugyanakkor mindent elkövetnek, hogy a zsidók minél kevésbé legyenek szem előtt. Kinevezéskor figyelembe veszik megjelenésüket, a

lengyel nyelv ismeretének fokát, megkövetelik, hogy vezeték- és keresztnévüket lengyelesítsék, gyakran a már rég elhalt családtagok anyakönyvi adatait is megváltoztatják. Megalázó procedúra. A társadalom mindezt csalásként fogja fel, mellyel a hatalom idegen jellegét rejtegetik. Valójában persze nem kommunista álarcban rejtőzködő zsidók ők, akik a felszínen lengyelesedve, titokban zsidó sajátosságait ápolják. Épp ellenkezőleg, e körök ingadozás nélkül, tökéletesen elfogadták a lengyelséget. Azzal a megszorítással, hogy a lengyelséget sajátosan és igen szelektíven, a doktrína filterén átszűrve érzékelték. És nem is biztos, hogy ugyanezek az emberek hasonló lelkesedéssel vállalnák a beolvadás kockázatát társadalmilag kevésbé privilegizált helyzetben. Alapvetően igaza van Mitosznak, mikor e szavakat adja hőse szájába: „Csak akkor élhetek tovább, ha nem maradok zsidó. Azok, akik megmaradtak zsidónak, emigrálnak.”⁴⁴ [...]

A zsidók kizárásának tendenciáját a hatalmi és a felelős pozíciókból az új rendszer megszállásával, társadalmi bázisának kiszélesedésével Moszkva zsidóellenes politikája is erősíti. A hidegháború a vasfüggöny mögé zárkózáshoz vezetett. A zsidók, hagyományaikat, kultúrájuk jellegét és nemzetközi kapcsolataikat tekintve rögtön a gyanús állampolgárok kategóriájába kerültek. Izrael állam megalakulása – melyet Moszkva azonnal támogatott az angolok elleni diverzió céljából – súlyosbítja a zsidók helyzetét a szovjet blokk országai-ban. Megjelenik a rémítő szó: „kozmpolitizmus”.

Az antiszemita mozzanatok már Magyarországon, 1949-ben a Rajk-perben is jól megfigyelhetők, 1952-ben, Csehszlovákiában, Slansky perében pedig igen fontos szerepet játszanak. Odaadó sztálinistákat vádolnak árulással, az árulást pedig egyre gyakrabban magyarázzák zsidó származással. De nem csak a hatalom emberei esnek áldozatul. 1952-ben a

Szovjetunióban a zsidó kultúra teljes élvonalát likvidálják, ami azt jelenti – a háborús megszárlás után –, hogy a zsidó kultúra élvonalát tout court. Köztudott, hogy Sztálin halála szakította félbe a keleti blokkban a nagy zsidóellenes tisztogató előkészületeit.

1956. Lengyelországban többek között az új hatalom megszilárdulásának felgyorsult folyamatát jelenti a társadalomban. Az eufória és a hazafias mozgolódás légköre kísérte Gomulka visszatérését a hatalomba. Távoztak a hatalomból azok, akik az ország sztalinizálásának politikáját jelképezték, alacsonyabb szinten pedig – végrehajtották. Ezrével távolították el a zsidókat. A hatalom nemzetivé vált, ideológiájában éppúgy, mint személyi állományában.

Eddig a pillanatig Lengyelország a bennünket érdeklő szempontból a szovjet blokk más országaira emlékeztetett. Nem volt sem több, sem kevesebb zsidó a hatalomban, mint Romániában vagy Magyarországon. Mindenütt Moszkva leghűbb bérencei voltak. Később mindenhol fokozatosan kiszorították őket: eljátszották már a szerepüket. De valamikor a hatvanas évek elején a lengyel uralkodó elit

más utat választ, mint a „testvéri országok”, az 1968 márciusához vezető utat. [...]

Március válasz volt 1956 októberének kudarcára. Október politikája a lengyel társadalom és a kommunizmus szimbiózisára ajánlott egyfajta modellt, amely a nemzeti autonómián, a törvényességen, az állampolgári jogokat kiszélesítő belső reformokon és a rendszer demokratizálásán alapult volna. A korabeli megújulási mozgalom, a revizionizmus azonban megfeneklett Moszkva ellenállásán és magának a rendszernek az önmozgásán, amely elutasítja a természetével ellenkező, idegen anyagot. Az apparátus frusztrálva érezte magát, elvesztette esélyeit az új bel- és külpolitikai helyzetben, megszületik a moczarizmus – a kommunizmus soron következő megújulási mozgalma, amely egész másképp képzei el a hatalom nacionalizálását. A párt kapcsolatot keresett a társadalommal, de nem a lengyel demokratikus, liberális, baloldali hagyományra, hanem az antideokratikus nemzeti örökségre alapozott.

Az antiszemitizmus, amely ez idáig a hatalom ellen fordítható fegyver volt, a hatalom kezében arra szolgált, hogy alapvetően megváltoz-

Varsói munkások naggyűlése elítéli a tüntető egyetemistákat 1968-ban

„Cionisták, takarodjatok Izraelbe!” - Munkásgyűlés 1968-ban

tassa a róla alkotott képet. Már nem idegen, zsidó, kozmopolita, hanem nemzeti, lengyel.

Azok a hangulatok és nézetek, amelyek lehetővé tették a márciusban történeteket, nem kizárólag a manipuláció és a cinikus pragmatikusok elmeszüléményei voltak. Március a társadalomtól elidegenedett, frusztrált, távlatát veszített apparátus valódi szükségleteit volt hivatott kielégíteni. A lengyel falvakból, kisvárosokból kinőtt, háború után képezett apparátusait – melyet természetes környezetüktől és kultúrájuktól elszakított emberek alkottak, akikben, a saját kasztjukat ért sérelmeken kívül, mégiscsak felhalmozódtak a társadalom sérelmei és aggodalmai is. Ezekben az érzésekben vélte a hatalom megtalálni a nemzethez fűződő köteléket.

Sikerült-e neki? Az uralkodó nézet szerint nem. Hajlamosabb lennék azonban Leszek Moczulskival egyetérteni, aki azt írta, hogy reménykeltőek voltak „igaz, csak a társadalom egy részében az 1968-as események: a nemzet jelentős része elhitte, hogy az idegen test – az ún. cionista csoport – eltávolítása automatikusan a helyzet gyors javulásához vezet”.⁴⁵ Március, természetesen még a társadalomnak azt a részét sem vezethette tartósan félre, amely fogékony volt a propaganda nyelvére. Az autentikus lengyel nacionalizmus ma szükségszerűen szovjetellenes. Ezenkívül az államosított antiszemitizmus – akárcsak az állami vállalat – eleve kudarcra van ítélve. Ezt mondta a harmincas évek végének hivatalos nacionalizmusáról Bernard Singer, zsidó újságíró, de ez 1968 márciusára is áll.

Lépünk át a hetvenes évekbe. A zsidók már elhagyták Lengyelországot. Maroknyi öregember, néhány „jó elvtárs” és a valamelyest asszimilált ifjúság maradt, amely jórészt a most kialakuló ellenzéki mozgalmakhoz csatlakozik. 1970 decembere, más események mellett, a „megújulás” nemzeti modelljének kompromittálódását jelenti. Márciusról és a zsidókról hall-

gatnak. Gyakorlatilag azok irányítanak, akik abban az időben emelkedtek fel, de nem szívesen emlékeznek az akkor szerzett érdemeikre. Az antiszemita propagandát elsősorban az ellenzék támadására használják.

Az 1980–1981-es „anarchia” korszaka nem hoz lényeges változást a minket érdeklő területen. Igaz, nyilvánosan el lehet ítélni Márciust és az antiszemita kampányt, de el lehet ítélni a zsidókat és a szabadkőműveseket is. A politika a zsidókat illetően csak 1981. december 13. után változik valójában. A legalapvetőbb változás az, hogy elismerik: a zsidók már nem a belpolitikát, hanem a Lengyel Népköztársaság nemzetközi kapcsolatait érintik. Természetesen a belső harcok céljaira és a Birodalom politikájának szolgálatában továbbra is felhasználják a zsidóellenes propagandát, de már egyre inkább a baráti gesztusok dominálnak. Nem a lengyel zsidókról, hanem kizárólag a külföldiekről, főképp az amerikaiakról van szó. Nekik ünneplik a gettó évfordulóit, nekik adják ki a drága albumokat, és nekik állítják helyre a temetőket. Cserébe jóindulatukra és befolyásukra számítanak: ki akarnak lépni a nemzetközi elszigeteltségből, hiteleket kell szerezniük, jó sajtót szeretnének. Némi sikert már elértek. A zsidó vezetők, akiket azért bíráltak, mert 1986 őszén New Yorkban találkoztak Jaruzelskivel, nem leplezték, hogy őket nem érdekli Lengyelország és a Szolidaritás. Az a céljuk, hogy megtörjék keleten Izrael bojkottját, és megkönnyítsék a szovjet zsidók kivándorlását. Erre a célra pedig Jaruzelski bizonyára használhatóbb, mint Buka vagy Wałesa. Egyébként – közli az újságíró⁴⁶ – a tábornok azt mondta nekik, hogy a Szolidaritásban volt antiszemitizmus.

A lengyelprobléma

Véget ért a lengyel-zsidó kapcsolatok története. Nincsenek már és nem is lesznek. „Már késő – írja Andrzej Kuśniewicz-, ezt a szennyest

már nem lehet tisztára mosni. Az egyéni, személyes kapcsolatok maradnak a zátonyok és szirtok kikerülésének módszere. Elmegyünk egymás mellett és fölött, mintha mi sem történt volna.”⁴⁷ Maradt még valami, ami mindennél fontosabb: a lengyelek és a zsidók viszonyának öröksége mint belső, lengyel probléma. [...]

Legális működése idején a Szolidaritás egyedülálló alkalomhoz jutott nézetei, álláspontja nyilvános formálásához és terjesztéséhez. A zsidókérdés hamarosan a sok közül az egyik ütközéspont lesz a hatalom és a szakszervezet között. A hatalom (egy része legalábbis) igyekezett kompromittálni a Szolidaritást zsidó származású tagjaival – démonizálva létszámukat és hatásukat. A szakszervezeti aktivisták viszont azzal támadták a pártot, hogy antiszemita propagandával fertőzi az országot, szemére vetették Márciust, a kielcei pogromot stb. A Grunwald kezdeményezéseire válaszolva írja Wiktor Kulerski:

„Tudatában vagyunk annak, ki és miért nem akar bennünket megosztani, tudatában vagyunk, milyen kíméletlen és képmutató módszereik vannak erre a célra, végül tudatában vagyunk annak is, milyen árat fizetnénk, ha hallgatásunkkal beleegyeznénk, hogy szítsák a gyűlöletet és elfogultságot, ezért fel kell lépnyünk az efféle kísérletek ellen, és meg kell őriznyünk az emberi és a szakszervezeti szolidaritás elemi erejű érzését.”

De nem ez az egyetlen hangnem. Közismertek Marian Jurczyk, a Szakszervezet egyik kiváló vezetője felszólalásai, melyekben a lengyel kormányban szereplő zsidókat támadja. E felszólalások megdöbbenést keltettek, és szégyent hoztak a Szolidaritásra. Lám, a demokratikus szervezet egyik vezető aktivistája teljesen abszurd dolgokat állít, melyek a világ paranoid víziójából erednek, ahol a gonosz automatikusan a zsidósággal azonosul. Elszigetelt eset lett volna? Nem, íme Bogdan Borsewicz véleménye:

„A mozgalom a rendszer minden negatív tu-

lajdonságát hordozva növekedett: türelmetlenség a másképp gondolkodók és cselekvők iránt, a kritika elfojtása, primitív sovinizmus is jellemezte [...] Létrejött egy szárny a Szolidaritásban, amely csak a Grunwaldhoz vagy a Rzezywistośchoz hasonlítható. Csak egy dologban különböztek, a kommunizmus megítélésében. A Szolidaritás Igaz Lengyelei is totalitárius ideológiát hirdettek, csak más színben, nem vörösben. Ami még elgondolkoztatóbb, az a szárny nagy hatással volt a munkásokra. Az ún. liberálisok viszont, akiknek a régi ellenzék alkotta a derékhadát, ki voltak rekesztve a Szolidaritásból. Részben a pártpropaganda, részben az Igaz Lengyelek, részben pedig az egyházi hierarchia nyomására, amelyhez eszmeileg sokkal közelebb állt a Szolidaritás totalitárius csoportja.”⁴⁸

George Orwell az antiszemitizmus sartréi felfogásával, mely szerint az antiszemitizmus elfajulás, bűn, saját nézetét állította szembe. Nézete szerint az antiszemitizmus nem egészen érthető, neurotikus eredetű reakció. A lengyel neurotikus antiszemitizmus leggyakrabban a történelem mint összeesküvés víziójában nyilvánul meg. Társadalmunkat világnézeti alapon kettéosztva két alapvető formáról beszélhetünk: detektivista materializmusról és detektivista spiritualizmusról. A kettő különbsége gyakorlatilag elhanyagolható. Azok, akik cionistákról, trockistákról beszélnek a Szolidaritásban, vagy a szakszervezeti kongresszus szimbólumát stilizált Dávid-csillagban látják, alapvetően a történelem e két víziójának valamelyikét fogadják el. Roman Dmowski írt a „rabságról, amely létrehozta az alárendelt és felheccelt rabok csoportjait”. Harcolt a rabság mindkét formája ellen, megméltelyezve híveinek egymást követő nemzedékeit egy másik kórokozóval, a rabok lázadásával: lázadnak a nemlétező, a képzeletbeli ellen, lázadásuk – menekülés a valóságtól, lázadás a zsidók ellen. Csak a kiutat nem találó, veszélyeztetett nemzet hajlamos arra, hogy a

neurózisba meneküljön, a nagy manipulátor mítoszába, a démonológiába.

A mágikus gondolkodásra, a bénult erőtlenségre és sok más társadalmi bajra csak egy csodaszer van: a szabad nyilvánosság, a saját sorsunk iránti állampolgári felelősségérzet és az igazság felszabadító erejében való hit.

Aleksander Smolar (1920–) varsói politológus. Részt vett az 1968-as diákmegmozdulások szervezésében. 1971-től 1989-ig nyugat-európai emigrációban élt (1974-ben Londonban *Anekis* címmel lengyel politikai folyóiratot alapított). *Mazowiecki, majd Suchocka* külpolitikai tanácsadója volt. *A párizsi CNRS professzora és a varsói Báthory Alapítvány elnöke.*

JEGYZETEK

1 *Milyen abszurd dolog a társadalom magatartását a megmenekült zsidók számával mérni, és milyen méltatlan dolog a megmentettek számát mértéktelenül felduzzasztani. A hollandok rendkívüli módon viselkedtek (dokkmunkások sztrájkja, a segítség számtalan jele), mégis kiűzték a holland zsidók háromnegyed részét, Dániában viszont, ahol nem volt ellenállás, a zsidók 90 százaléka megmenekült, a péntaini Franciaországban – 70 százalék. Sok zsidó menekült meg Romániában, Magyarországon és Bulgáriában is – a Németországgal szövetleges országokban. Épp ott volt nehezé Eichmann embereinek végrehajtaniuk a programot, ahol kollaboráltak a nációkkal. Figyelembe kellett venniük a helybeli elit aggályait a zsidók deportálását illetően.*

2 Norman Davies: *God's Playground. A History of Poland.* Columbia Univ. Pr., New York, 1982.

3 Władysław Bartoszewski i Zofia Lewinówna: *Ten jest z ojczyzny mojej.* Wydaw. Znak, Kraków, 1969.

4 *A röplap szövegét l.: Teresa Prekerowa: Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1946.* Państw. Inst. Wydaw., Warszawa, 1982. 33. sz. fénykép

5 Jacek Majchrowski: *Geneza politycznych ugrupowań katolickich.* Libella, Paris, 1984.

6 Israel Gutman: *Polish and Jewish Historiography on the Question of Polish-Jewish Relations during the Second World War.* Az Oxfordban 1984. augusztusában tartott konferenciúra készült referátum.

7 *Kultura*, 1957/1-2.

8 *Távirat Londonba*, kelt 1941. VII. 8-án, idézi Krystyna Kerstenowa: *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948.* Libella, Paris, 1986. 172. l.

9 K. Kerstenowa, i. m. 172. o.

10 *Idézi K. Kerstenowa*, i. m. 172. o.

11 *Tadeusz Gajcy: Już nie potrzebujemy. Sztuka i Naród*, 11-12. sz.

12 *Władysław Pobóg-Malinowski: Najnowsza Historia Polski.* London, 1983.

13 *Beszélgetés Marek Edelmannel*, *Czas*, 4-5. sz. *Solidarność walcząca.* Poznań, 1985.

14 *Jerzy Turowicz: Antysemityzm.* Tygodnik Powszechny (T. P.), 1957. III. 17.

15 *Bobdan Cywiński: Zagadnienia stosunków polsko-żydowskich w opozycji lat 70-ych.* Puls, 24. sz. 1984/1985.

16 *Andrzej Szczypiorski: Polacy i Żydzi.* Kultura, 1979/5.

17 *Stanisław Stomma: Oskarżenie ze wszystkich najstraszniejszych.* T. P. 1946, 49.

18 *Jerzy Andrzejewski: Zagadnienia polskiego antysemityzmu.* *Martwa fala wiedza*, Warszawa, 1947.

19 *Kazimierz Wyka: Potęga ciemnoty potwierdzona. Odrodzenie*, 1945. IX. 3.

20 *Stefania Skwarczyńska: In tenebris lux.* T. P. 1946. VIII. 11.

21 T. P. 1946. IX. 8.

22 T. P. 1946. X. 27.

23 T. P. 1946. X. 27.

24 *Level a szerkesztőségbe*, Kultura, 1958/11.

25 *Idézi Michał Borwicz, level a Kultura szerkesztőségéhez*

26 *Polskie Porozumienie Niepodległościowe. „Polacy – Żydzi”* 1979. április, 32. sz.

27 *Krystyna Kerstenowa: Kielce – 1946. július 4.* Tygodnik Solidarności, 1981/36.

28 *Michał Chęciński: Poland, Communism, Nationalism, Antisemitism.* Karz-Cobl Publishers, New York, 1982.

29 *Zeszyty Historyczne*, 1973/24. 141-142. o.

30 *Tadeusz Łępkowski: Myśli o historii Polski i Polaków.* *Zeszyty Historyczne*, 1984. 68. sz.

31 *Vö. Krystyna Kerstenowa*, i. m.

32 *A. Hlond bitoros: Na straży sumienia narodu.* New York, 1951; *idézi B. Cywiński: Z dziejów Kościoła katolickiego w Polsce niepodległej.* *Niezależna Oficyna Wydawnicza*, Warszawa, 1980.

33 *Vö. S. L. Schneiderman: Between Fear and Hope.* *Archo Publ. Co.*, New York, 1947; *K. Kerstenowa*, i. m.

34 *Idézi Paweł Jasenica: Pan Sieradzki Dyskutuje.* T. P. 1946. IX. 1., az *Odrodzenie* után.

35 *Vö. Michał Borwicz*, i. m.

36 *Idézi Michał Borwicz*, i. m.

37 *Magánarchívum*

38 *Idézi Peter Raina: Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski.* *Oficyna Poetów i Malarzy*, London, 1979.

39 *Listy Episkopatu Polski 1945-1974.* *Éditions du Dialogue*, Paris, 1975. 518-519. o.

40 i. m. 525. o.

41 *Idézi a Znak*, 1983/2-3.

42 *Adam Michnik: Kosciól, lewica, dialog.* *Instytut Literacki*, Paris, 1977; *idézet a Na Antenie* 1986. XI. 24-i számából.

43 *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski: W sercu stolicy...* *Papiecki Instytut Studiów Kościelnych*, Roma, 1972.

44 *Czesław Miłosz: Zdobycie władzy.* *Instytut Literacki*, Paris, 1953.

45 *Idézi Adam Michnik, válasz a „10 évvel a márciusi események után” körkérdésre*, *Krytyka*, 1978/1-2.

46 *Vö. Jewish World* 1985. X. 17.; *idézet Przegląd Wiadomości Agencyjnych* 1985/29. szám után

47 *Andrzej Kuśniewicz: Nawrócenie. Twórczość*, 1985/10.

48 *M. Lopiński, M. Moskū, M. Wilk: Konspira.* Wydaw. Spotkania, Paris, 1984.